

Jaan Tamm

MUINAS-TALLINNA
OTSIMAS

Toimetanud Piret Ruustal
Kujundanud Kaspar Ehlvest
Kokkuvõtte tõlge Tiina Randviir

Esikaane kujunduses on kasutatud Christian August Lorentzeni maali
Lyndanise lahingust 1219. Statens Museum for Kunst, Kopenhaagen.
Wikimedia Commons, avalik omand.

© Jaan Tamm ja kirjastus Argo, 2019
Kõik õigused kaitstud
www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-607-95-2
Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

EESSÕNA.....	6
SISSEJUHATUS.....	8
1 LINNASTUMISPROTSESSID LÄÄNEMERE ÄÄREALADEL.....	16
Taani, Saksamaa, Poola, Leedu, Läti, Venemaa, Soome, Rootsi	
2 TEOORIAD MUINAS-TALLINNA KUJUNEMISEST.....	56
3 TALLINNA ARHEOLOOGILISEST UURIMISEST.....	70
4 VÕÕRAMAALASTE KAUBAHOVID JA KIRIKUD	78
5 KALMARSUND JA DAUGAVA – KAKS VÕRDLUSALA	82
6 TALLINNA SARASE GEOLOOGIAST JA RANNAJOONE MUUTUSTEST HOLOTSEENIS.....	90
<i>Leili Saarse ja Jüri Vassiljev</i>	
7 TALLINNA SARASE VEESTIKUST (PIRITA JÕEST HARKU JÄRVENI JA TISKRE OJANI), MAISMAA- JA MERETEEDEST.....	106
8 VANIMAD ASUSTUSJÄLJED TALLINNA SARASE ALAL	122
Iru Linnapära, Lasnamäe, Tõnismäe	
9 TOOMPEA LINNUSE UURIMISEST.....	130
10 TALLINNA VANALINNA KULTUURKIHI JA LEIUMATERJALI PROBLEMAATIKA	142
11 TALLINNA ÜMBRUSE TEEDEVÕRGUST JA SELLE SEOSTEST HILISEMA LINNA TÄNAVATEGA.....	148
12 ARHEOLOOGILISED UURINGUD TALLINNA KESKAJA EESLINNADES	150
KOKKUVÕTE	164
SUMMARY.....	168
ILLUSTRATSIOONIDE ALLIKAD.....	172
KASUTATUD KIRJANDUS.....	176
ISIKUNIMEDE REGISTER.....	188

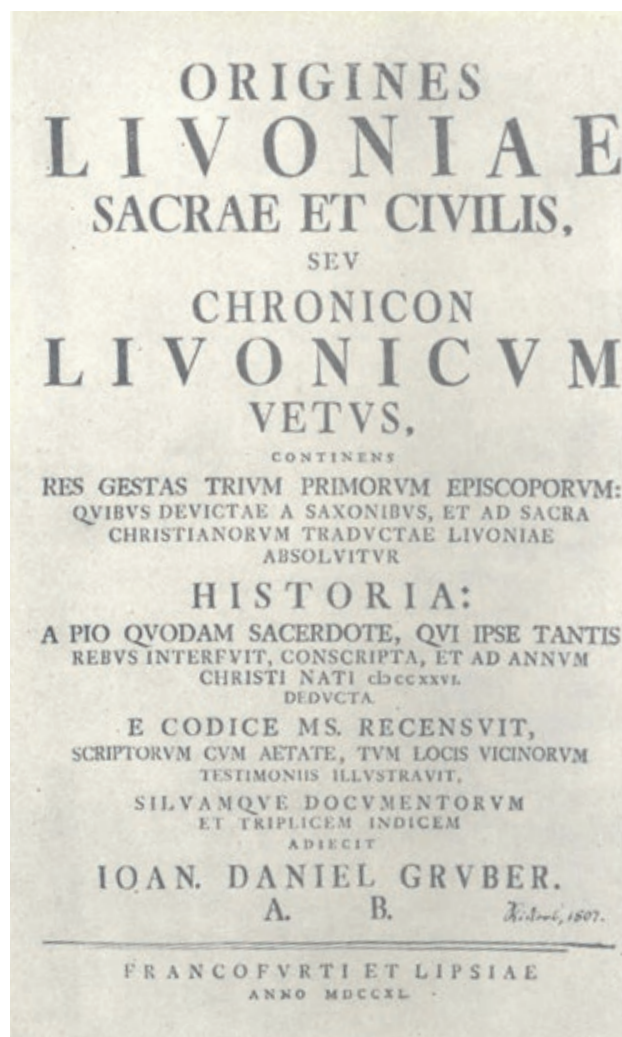
SISSEJUHATUS

„Selsamal ajal tõusis ka Taani kuningas suure sõjaväega ja temaga koos tuli Lundi Kiriku auväärne peapiiskop Andreas ja piiskop Nicolaus ja kolmas piiskop, kuninga kantsler ja nendega kaasas oli Eestimaa piiskop Theoderich, kes, kunagi Riias pühitsetud, oli Liivimaa Kiriku maha jätnud ja hoidis kuninga poole, ja slaavlaste vürst Wizzlaus omadega. Kõik nad maabusid oma sõjaväega Revala maakonnas ja asusid Lyndanisesse, mis oli varem olnud revalaste linnus, ja lammutades vana linnuse, hakkasid teist, uut ehitama.”¹ Nii kõlab esimene, 1219. aastast pärinev kirjalik teade tänase Tallinna kohta, mille pani kirja 1205. aastal misjonärina Liivimaale rännanud preester Henrik, Eesti ja Läti varase ajaloo tähtsaima allika autor.² Seega võib öelda, et nimetatud daatum tähistab ühtlasi Muinas-Tallinna astumist Euroopa ajaloo näitelavale.

Mis oli aga Tallinna kohal enne seda? Millal üldse saab asulast linn? Millised jooned linna iseloomustavad?

¹ Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn 1982, 193.

² 1205. a Liivimaale rännanud misjonipreester Henrik, kes oli tunnistajaks paljudele Liivimaa vallutamise seotud sündmustele, pani aastatel 1225–1229 oma ladinakeelses „Liivimaa kroonikas” kirja suure osa sellest, mis toimus kuni aastani 1229 kestnud regulaarsete kampaaniate käigus. Veel aastal 1259 tegutses Henrik enda rajatud kirikus Rubenes lätlaste seas.

Hannoveri kuningliku bibliotekaari Johan Daniel Gruberi „Kirikliku ja ilmaliku Liivimaa ajalugu ehk vana Liivimaa kroonika” tiitelleht (esmakordselt trükkis avaldatud 1740).

Danzigi (Gdański) panoraam
16.–17. sajandil.

Viimasele küsimusele olen kaksikümmend aastat tagasi vastanud järgmiselt: 1) linnaline majanduselu (linnakäsitöö, kaubandus, teenindus jms); 2) linnalised õigusnormid; 3) püsivad kaitsehitised; 4) kaubitsemiskoht, kaubitsemiseks küllaldane käsitöötoodang ja ülemerekaubandus.³ Tegelikult on ajaloolased, arheoloogid ning ka linnauurijad sellel teemal mõtteid vahetanud juba enam kui sajandi ja mitte ainult Eestis, vaid terves Euroopas. Eriti nendes Euroopa riikides, mille ajaloolised linnad said enim kannatada Teise maailmasõja pommitrinnakutes (eelkõige mõlemad Saksamaad, Poola ja endise Nõukogude Liidu lääneossa jäänud piirkonnad), puutusid ajaloolased ja arheoloogid sõjapurustuste likvideerimise käigus ette võetud arheoloogilistel uurimistöödel kokku tohutu informatsioonitulvaga, mis kaasnes uue, moodsa linnaarheoloogiaga. Iseäranis palju uusi võimalusi pakkus see nende linnade uurimisel, mille kohta varasemad kirjalikud allikad kas üldse puudusid

või pärinesid suhteliselt hilisest perioodist. Ühena sellisest on linnauurijad välja toonud Poola kaubalinna Gdański (sks Danzig) arheoloogilise uurimise, mida ongi vaadeldud võrdluses teistes Poola linnades (eriti Läänemere lõunarannikul paiknevates linnades) tehtuga.⁴ Nimelt keskenduti sealse uurimistöö käigus paljude lääneslaavi linnade bipolaarsele iseloomule, mida näiteks Gdańskis esindasid 10. sajandist pärinev vanaslaavi valitseja linnuse lähedusse jääv linnaosa ning 14. sajandi algusest pärit saksa linn, millel oli oma linnaõigus ja mis oli rajatud mõnevõrra eemale, varasema slaavi asula kohale. Gdańskis leitu andis Poola arheoloogidele alust eeldada sarnase linnaehitusliku mudeli olemasolu ka teistes slaavi linnades.

Euroopa linnade tekkimisega seoses on püstitatud kümneid erinevaid hüpoteese, sestap võiks viimasel viiekümnel aastal esitatust tuua mõned näited. Nii on poolakast linnauurija, ida- ja lääneslaavlastele spetsialiseerunud

³ Tamm, J. Of the Older Settlement of Tallinn. – CMB I. Turku 1993, 205–211; Tamm, J. Tallinna vanemast asustusest. – Vana Tallinn V (IX). Tallinn 1995b, 27.

⁴ Sarfatij P., Melli, P. Archaeology and the town. – Report on the situation of urban archaeology in Europe. Council of Europe. Strasbourg Cedex 1999, 22 jj.

Witold Henseli arvates keskaegsete linnade väljakujunemisele eelnenud vähemalt kaks eelfaasi:⁵

- linna algetapp, mil tekib linna tsentrum (*Stadtkeim*);
- nn kohalikul õigusel kujunenud linna etapp.

Iseloomuliku joonena toob Hensel välja esimesel etapil linna majanduselus niinimetatud linnaliste elementide kõrval veel küllaltki silmatorkavate „talupoeglike” aspektide esinemise. Sellele järgnevas eelstaadiumis kasvab juba tunduvalt „linnaliste elementide osatähtsus ja kujunevad kohalikud õigusnormid”. Spetsiifiliste õigusnormide väljakujunemisel ongi tegemist juba tõelise keskaegse linnaga. Viimast iseloomustavad tema arvates neli põhijoont:⁶

- spetsiifiline, linnatüüpi majanduselu, mille all mõistetakse eelkõige linnakäsitöö spetsialiseerumist;
- spetsiifiliste linna õigusnormide olemasolu;
- regulaarne ja pidev kaitseehitiste rajamine;
- püsivate turgude olemasolu (kaugkaubandus).

Kümmekond aastat pärast Henselit vastas tuntud Briti linnauurija Martin Biddle küsimusele, milliseid jooni tuleks silmas pidada Lääne-Euroopa Rooma-järgsete linnade uurimisel, kaheteistkümne kriteeriumi väljatoomisega:⁷

- kindlustused,
- planeeritud tänavavõrk,
- üks või mitu turuplatsi,

- raha müntimine,
- õiguslik iseseisvus,
- juhtiv roll ümbritsevate alade suhtes,
- võrdlemisi lai ja tihe asustus,
- mitmekülgne majanduslik baas,
- linna tüüpi kinnistud ja hooned,
- sotsiaalne diferentseerumine,
- kompleksne usuinstitutsioonide võrk,
- kohtupidamise keskus.

Mida rohkem ühes või teises uuritavas linnas eelnevat jooni esines, seda enam see linnale omistatud kriteeriumidele vastas ning seda paremini linnana funktsioneeris.

Muidugi kehtis see eelkõige nende 8.–10. sajandi Lääne-Euroopa linnade kohta, mille puhul nähti järjepidevust Rooma impeeriumiga. Samas on selge, et 8.–9. sajandil (mõnel pool ka 10. sajandil) täitsid linnalised asulad vaid osa nendest funktsioonidest. Viimasel kümnel aastal on aga üha enam levinud seisukoht,⁸ et vahemikus 10. sajandist kuni 12. sajandini kujunenud linnade puhul peaksime ka mujal Euroopa aladel linnade teket ja arengut uurides senisest enam arvestama Biddle'i esitatud kriteeriumidega.

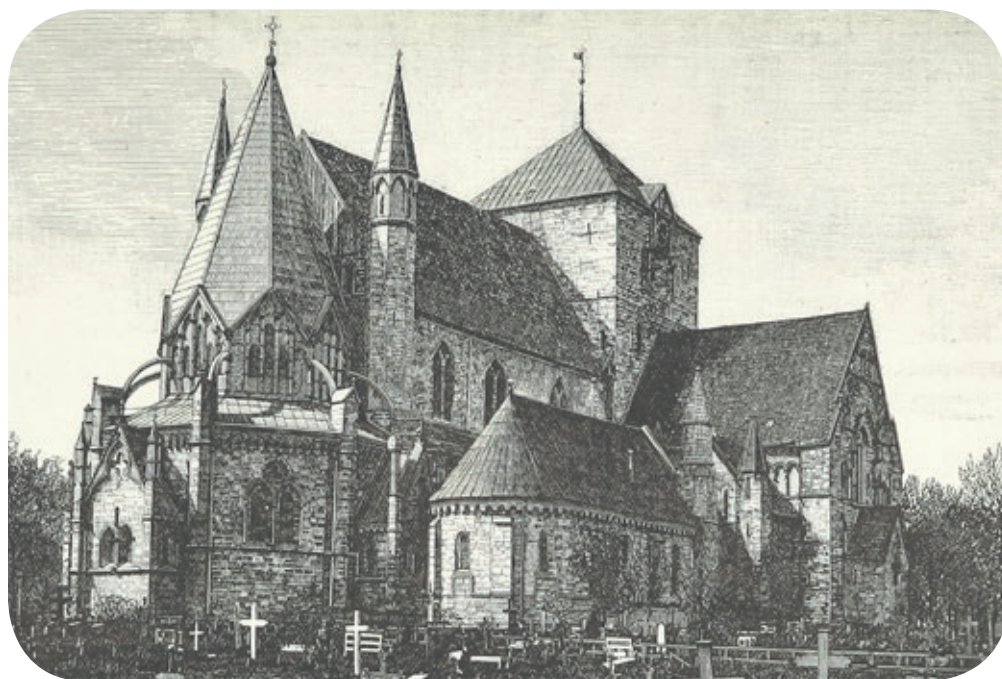
Samas tuleb silmas pidada, et Euroopa linnade sünnil on oluliseks faktoriks küllaltki selged geograafilised ja kronoloogilised piirid. Neist esimene on Reini jõgi, mis varem moodustas Rooma impeeriumi piiri ning kujutas endast ka hiljem eraldusjoont eri tüüpi linnaliste arengute vahel. Heiko Steueri arvates ei eksisteerinud linna kui iseseisvat olemisvormi koos kirjalike seadustega ajavahemikus

⁵ Hensel, W. Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen. Bautzen 1966, 29.

⁶ Samas.

⁷ Biddle, M. Towns. – The Archaeology of Anglo-Saxon England. Wilson, D. M. (edit.) Cambridge 1976, 100.

⁸ Scofield, J. Urban Settlement. – The archaeology of Medieval Europe. Vol. 1. Eighth to Twelfth centuries. – Western Europe. Edited by James Graham-Campbell with Magdalena Valor. Acta Jutlandica LXXXIII: 1. Humanities Series 79. Aarhus 2007, 111.

Nidarose (Trondheimi)
toomkirik 1879. aastal.

8. kuni 12. sajandini isegi mitte sellistes Põhjala kauplemisseskustes nagu Hedeby Jüütimaal ja Birka Kesk-Rootsis.⁹ Frangi riigis aastail 751–843 võimul olnud karolingide kirjalikes allikates mainitakse Hedeby ja Birka puhul mitte ainult kuningat kui linna valitsejat, vaid ka *comes vici* olemasolu, mis osutab juba otseselt linnalistele seadustele. Muidugi eelnesid linnaseadustele turg, kaubandus ja kaupmeeste õigused. Kuna õigussüsteem, mis tekkis Põhja-Itaalias ja Kesk-Itaalias Toscanas, kus kujunesid esimesed iseseisvad linnaühiskonnad ja kus linnad ise määrasid omale valitsejad, alles hakkas tollal üle Alpide Kesk-Euroopasse jõudma, võib arvata, et selle levik põhja poole ja Skandinaaviasse võttis veel aega.

Seetõttu eelistavad mitmed linnauurijad kasutada enne 1150. aastat tekkinud Kesk- ja Põhja-Euroopa linnade kohta termini 'linn' asemel väljendit „eellinnaline” või „alg-linnaline koht”.¹⁰ Ning olenevalt maastikulisest paiknemisest või funktsioonist tarvitatakse ka mõisteid

kaubasadam, *emporium*, kaubaplatz, jõukad keskused, turud, kesksed paigad ja varalinnalised keskused.

12. sajandi lõpus ja 13. sajandi alguses käivitunud urbaniseerumisprotsess kulges Põhja-Saksamaal, Skandinaavias ja Ida-Euroopas sama rada pidi. Alates 12. sajandi lõpust leidub nende alade keskuste kohta juba nii kirjalikku kui ka arheoloogilist materjali, mis, tõsi küll, on aja jooksul muutunud nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt (eriti Põhja-Saksamaa, näiteks Westphaleni linnastumise puhul). Lundi Ülikooli teadlase, Skandinaavia ajalooliste linnade uurija Hans Anderssoni andmetel algas see protsess Skandinaavias kõigepealt Norras ja Taanis, mõnevõrra hiljem Rootsis ja Soomes. Sealseid asulaid hakati üha tihedamini hoonestama, kirikud ehitati ümber, puitkirik asendati sageli kivikirikuga. Taanis oli linna muidugi kõige arvukamalt, samas kui Norras leidis vaid mõni üksik, ehkki küll tähtis keskus (Nidaros e Trondheim, Bergen). Hoopis hiliseks (13. sajandi lõpp ja 14. sajandi algus) tuleb aga lugeda Rootsile kuulunud Soome linnastumist.

⁹ Steuer, H. Central, Northern, Eastern and Southern Europe. – The Archaeology of Medieval Europe. Vol. 1, 129.

¹⁰ Samas.

Bergeni toomkirik.

Nii nagu mujalgi Euroopas, olid ka idapoolse Skandinaavia¹¹ ja Baltikumi linnade tekkimise ja arenemise eelduseks soodsad poliitilised ja majandusolud ning sobiv asukoht ida-läänesuunaliste transporditeede suhtes. Samas on enamiku uurijate arvates võtmeküsimuseks asjaolu, kas linn on välja arenenud varasemast tuumikust

¹¹ Suurepärase ülevaate 27 Skandinaavia linna tekkimisest arheoloogiliste uuringute materjalide põhjal annab 2006. a oktoobris Bergenis toimunud seminari ettekannete kogumik. Vaata Andersson, H., Hansen, G. og Øye, I. De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. Universitet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 5. Bergen 2008.

või rajatud eelnevalt asustamata kohale. Liati on hilisem linnaplaan, mis sageli uurimistöö aluseks võetakse, keskaja jooksul oluliselt muutunud ega pruugi seetõttu peegeldada varasemat või rajamisaegset seisust. Kuna enamasti puuduvad ka keskaega tagasi ulatuvad linnaplaanid, saab küsimustele vastuseid leida vaid arheoloogilise materjali olemasolul.¹² Oma algfaasis 19. sajandil tähendas keskaja arheoloogia Läänemere kultuuriruumis peaaesjalikult suurte ehitismälestiste uurimist,¹³ mis oli põhjendatud veel seetõttu, et neid töid tehti enamasti restaureeritavatel objektidel. Näiteks Taanis oli selleks 19. sajandi esimesel poolel Ribe katedraal,¹⁴ Rootsis aastatel 1830–1860 Lundi toomkirik, Norras 1860-ndatel Munkelivi klooster ja katedraal Bergenis ja samal perioodil ka Nidarose

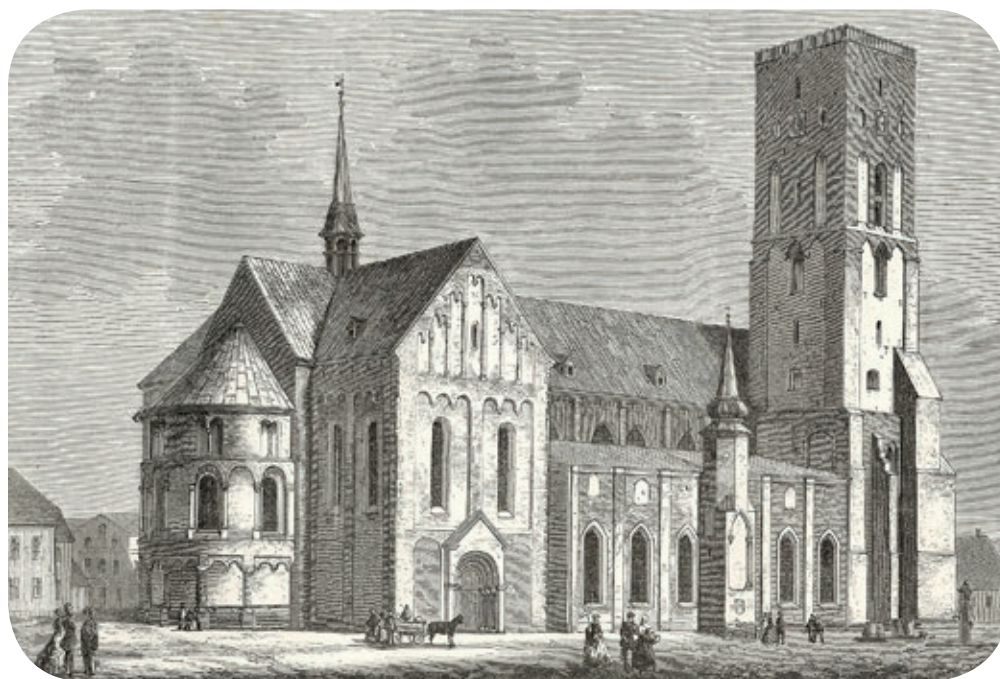

Lundi toomkirik u 1860. aastal.

¹² Scholkmann, B. The anatomy of medieval town. – The Archaeology of Medieval Europe. Vol. 2. Aarhus 2011, 381.

¹³ Andersson, H. Medieval archaeology in Scandinavia. – The Study of Medieval Archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 11–15 June 1990. Stockholm 1993, 8.

¹⁴ Westergaard, H. Christian Jürgensen Thomsen og de skønne kunster. – Årbog for Nordisk Oldkyndighed og Historie. København 1988.

Ribe toomkirik
19. sajandi lõpus.

(Trondheimi) katedraal.¹⁵ Soomes loetakse esimesteks teaduslikeks keskaja kaevamisteks 1867. aastal Ahvenamaal toimunud Kökari frantsisklaste kloostrikiriku uurimist ning Soome mandriosas Naantali birgitiinide konvendi kaevetöid aastail 1872–1873.¹⁶ Taoline keskendumine institutsionaalsetele üksikobjektidele, eriti kirikutele, kestis üsna kaua veel ka siis, kui tegelikult juba räägiti linnaarheoloogiast. Ning sellise mõtteviisi kandjateks olid peaaesjalikult amatöörarheoloogid. Praegu toidavad seda suunda arheoloogias Skandinaavias ilmutavad sariväljaanded *Sveriges Kyrkor*, *Danmarks Kyrkor*, *Norges Kirker* ja *Suomen Kirkot*. Ettekujutus, et keskaja arheoloogia on eelkõige suurmälestiste (kirikud, kloostrid jms) uurimine, valitses Skandinaavias kuni 1940. aastate lõpuni, mil linnakaevamised kogu olukorda totaalselt muutsid.

¹⁵ Lidén, H. Kirkefunn i bunn og grunn: norsk kirke-arkeologi gjennom 150 år. – Kulturarv og vern. Bevaring av kulturminner i Norge. Ed. D. Myklebust. Oslo 1988.

¹⁶ Gardberg, C. J. Medeltidsarkeologi i Finland – Historiellisen ajan arkeologia Suomessa. Turku 1984, 65.

Naantali 1920. aastatel.

Muidugi on Põhjamaade linnaarheoloogial mõneti vanemad juured, kuid peaaesjalikult seonduvad need mitmesuguste kommunikatsioonide ja trasside kaevetööde järelevalvega, mille käigus korjati üles huvitavamaid leide, kuid tehti ka ehitisarheoloogilisi tähelepanekuid. Üheks selliseks näiteks on Lundi kanalisatsioonitööde järelevalve, mille eest seisis 1880.–1890. aastatel hea sealne Kultuuriajaloo Muuseum (Kulturen).¹⁷ Samalaadseid

¹⁷ Andersson 1993, 11.

Gamla Lödöse väljakaevamised 1916–1920.

järelevalvetöid koos leitu dokumenteerimisega teostati ka Oslos seoses raudteevõrgustiku rajamisega 1870-ndate lõpus ja 1890-ndatel. Taolist praktikat rakendati Norras ka Esimese ja Teise maailmasõja vahelisel perioodil suurte teedehitusprojektide juures, näiteks Trondheimi teedevõrgu arendamisel alates 1935. aastast, kuid sellele tegi peagi lõpu võimsate mullatöömasinate kasutuselevõtt.¹⁸

Rootsis Visbys dokumenteeriti 1920.–1930. aastatel samuti kaevetööde järelevalvet. Muu dokumentatsiooni puudusel on seda andmestikku sunnitud kasutama ka tänapäeva uurijad. Sarnaseid näiteid on Rootsist leida teisigi.¹⁹

Metoodilised linnakaevamised olid aga harvaks erandiks. Ühena vähestest võiks nimetada Gamla Lödöse kaevamist Lääne-Rootsis 1910-ndatel, millest sai hiljem üks olulisemaid uurimispiirkondi Skandinaavias. Suures osas olid siinsed tööd suunatud keskaegsete linnainstitutsioonidega seotud hoonete ja nende jäänuste leidmisele, kuigi haare oli veidi laiem. Ka jätkukaevamised, mida

¹⁸ Lunde, O. Trondheims fortid i bygrunnen. Middelalderbyens topografi på grunnlag av det arkeologiske materialet inntil 1970. Riksantikvarens skrifter. Trondheim 1977.

¹⁹ Andersson 1993, 12.

Bergeni Bryggeni sadamakai ja hansakontori hooned aastal 1866. Kaheksa kaugemat hoonet hävisid 1955. aasta tulekahjus.

juhtis Sixten Strömbom, olid esialgu kavandatud lähemaks pilguheiduks Gamla Lödösele, kuid tulemuseks oli hoopis Nya Lödöse avastamine. Hans Anderssoni andmetel oli see esimene välitöö, kus juba algusest peale otsiti linnaplaani ja koos sellega asulat ning tänavate võrgustikku.²⁰ Samas tuleb mainida, et Gamla Lödöse juhtivuurijad ei olnud hoopiski arheoloogid, vaid kunstiajaloolased. See, et olukord oli kaua aega kaldu esiajalooa tegeleva arheoloogia poole, sõltus vastavast seadusandlusest ja seda järgivast administratsioonist. Näiteks oli omal ajal nii Taani kui ka Rootsi ja Soome riigiamministratsiooni koosseisus amet, mis tegeles esiajalooa, keskaja arheoloogiat seevastu koordineeris ametkond, mille vastutusalas olid ajaloolised hooned. Seetõttu ei suhtunud keskaegsetesse arheoloogiamälestistesse eriti tõsiselt või ei tegeletud nendega üldse.

Teatud muutused Skandinaavia keskaja, sealhulgas linnastumise uurimises leidsid aset alles 1950-ndatel ning selle põhjuseks oli osa Bergeni ajaloolise sadamaala – Bryggeni – unikaalse puithoonestuse mahapõlemine

²⁰ Samas, 13.

Olavinlinna kindlus.
Oscar Kleinehi maal.

1955. aastal. Põlengule järgnenud arheoloogilised kaevamised, mida juhtis Asbjørn Herteig, andsid paljudele tulevastele linnaarheoloogidele tugeva kooli.²¹ Rootsis said samalaadseks õppepolügooniks Lundis paikneva Thule alal 1961. aastal alanud väljakaevamised Ragnar Blomqvisti ja tema järglase Anders W. Martenssoni juhtimisel.²² Lõplik läbimurre saabus 1970-ndatel. Nii Gamla Lödöse kui ka mitme teise Kesk-Rootsi linna uurimine allutati Riksantikvarieämbeteti järelevalvele ning eesmärgiks seati üldlase info kogumine kõigist linnades tehtud arheoloogilistest uurimistöödest. Sellega võeti suund projekti „Medeltidsstaden” („Keskaja linnad”) ettevalmistamisele, mis saigi hoo sisse 1974. aastal.²³ Paljuski oli see töö inspireeritud Inglismaa ja Hollandi,²⁴ aga samuti Norra 1960.–1970. aastate keskaja-arheoloogilistest uurimistöödest.²⁵

Taanis ja Soomes oli olukord tollal veel pisut teistsugune. Taanis keskenduti pikka aega linnadest väljapoole jäävate alade asustusearheoloogiale, kuid 1970-ndate lõpus pandi ka siin alus projektile „Middelalderbyen” („Keskaja linnad”), millel oli küll Rootsi omast erinev organisatsioon. Soomegi jätkas linnuste (Turu, Hämeenlinna, Olavinlinna jt) uurimist²⁶ ning 1970-ndate lõpus käivitati „Keskiajan kaupunkit” („Keskaja linnad”) projekt.²⁷

Samuti toimus teatud pööre Sknadinaavia maade muinsuskaitse seadusandluses. Nii näiteks võeti Rootsis 1989. aastal kaitse alla ka ajalooliste linnade kultuurkiht.²⁸

Kuna Läänemere ruumis, eriti selle rannikualadel aset leidnud protsessid olid paljuski tingitud nendest muutustest, mis olid samal ajal käimas mujalgi kristianiseerivas Euroopas, oleks otstarbekas heita põgus pilk kõigi Läänemere äärde jäävate riikide linnastumisprotsessidele arheoloogilise materjali valguses.

21 Clarke, H. Asbjørn Herteig: archaeologist and pioneer. Archaeology and urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig. Bergen 1989.

22 Blomqvist, R. and Martensson, A. W. Thulegrävningen 1961. – Archaeologica Lundensia. Lund 1963.

23 Andersson 1993, 15.

24 Leech, R. Preface. – Report, 1999, 7.

25 Andersson 1993, 15.

26 Gardberg 1984, 65 jj.

27 Andersson 1984, 38 jj.

28 Andersson 1993, 16.